

חנן חבר פתאום מראה המלחמה: לאומיות ואלימות בשירה העברית בשנות ה-40

תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. 229 עמודים

התמוססותם של הגבולות הבינתחומיים המפרידים סוגים וסוגות של שיח הינה אחת התופעות המסקרנות בעיצוב האפיסטמולוגי של מחקר התרבות בשלושת העשורים האחרונים. מנקודת-המבט הסוציו-אנתרופולוגית, משמעו של תהליך זה הוא, בין היתר, הידרשות לצופני הפענוח הספרותיים כפרדיגמות-מפתח לניתוח חומרי תרבות. אימוץ המסגרת הנרטיבית והעיסוק בשאלות של תרגום וסקסט יצרו פרקטיקות מתודולוגיות שהשפעתן על אופי הדיון במחקר התרבות ניכרת. על עוצמתה של השראה זו יעידו הענפים המסועפים שיצאו משורש משותף זה, כגון לימודי מגדר, מחקר אתנוגרפי-ביוגרפי, הזרם הפוסט-קולוניאליסטי לסוגיו ועוד. החיבור בין המפנה הנרטיבי לבין רוחה של הסוציולוגיה הביקורתית בנוסח פוקו הניב פירות מוכלאים בטעמים שכמותם לא ידענו, והעלה בעקבותיו לא מעט אי-נחת שמרנית לצד תחושת ייעוד – שלא לומר שליחות – של נביאי דור פורצי גבולות ומפלסי דרכים בעיני עצמם ובעיני אנשי חוגם. קשיי העיכול של פירות אלה נבעו לא רק משבירת הקודים המתודולוגיים המאובנים שהייתה כרוכה בהם, אלא בעיקר מאתגור צירי-הליבה של עולמות השיח המוגנים, שהשרירותיות האקסיומטית של תשתיות-העומק שלהם נחשפה. מבחינה זו היוותה תורת הספרות מאיץ חשוב בהתוויית קווי-המתאר של דפוס החתרנות המקובל תחת אושיות המפעל הסוציו-אנתרופולוגי השגור, זה העושה שימוש בפרשנות כאילו הייתה "עובדה", ובראיפיקציה של מושגים כאילו הייתה "מציאות". קשה להמעיט בערכה הבונה של ספקנות זו למודעות העצמית של מדעי ההתנהגות ולשגשוגו של שיח על השיח, המפרנס, לעיתים עד לזר, את כתביהן וכנסיהן של הדיסציפלינות. אלא שמהלך זה הינו דו-סטרי ופוקד אף את מדעי הרוח, השואלים מושגים ודרכי חשיבה ממדעי ההתנהגות ומפיקים באמצעותם מחקרים ששפתם ורוחם באים להם ממחוזות שאך לפני שנים לא-רבות היו מסויגים בחומות של התנכרות ולפרקים של התנשאות. ספרו של חבר הינו עדות למגמה זו של זרימה דו-כיוונית של רעיונות ומבטים.

חיבור מרתק ולמדני זה הינו ניסיון לעבד טקסטים ספרותיים – שירה במקרה שלפנינו – לכלל אמירה תרבותית-פוליטית. מלאכת ההמרה מפואטיקה לפוליטיקה ("פוליטיקה" בהוראה מרחיבה וכתוצר בלתי-נמנע של התייחסות חברתית כלשהי) נעשית תוך שימוש משולב במוסכמות אסתטיות מתחום הניתוח האמנותי-הספרותי ובתובנות עיוניות הנטולות מן הסוציולוגיה בת-ימינו, במיוחד רמיזות לעבודותיהם של נאו-מרקסיסטים ופוסט-קולוניאליסטים המזינות את טיעוניו. חבר מגייס שרתים סוציו-אנתרופולוגיים כאלתוסר, אנדרסון, פוקו, בהבהא ועוד על-מנת להתיר חומרים ספרותיים לתזה תרבותית, כאשר עיקר המהפך מתוכנה פואטית לפוליטית נעשה במסגרת קונטקסטואליזציה היסטורית של מקומה של השירה בתרבות הלאומית של ימי טרום המדינה. מה שמאפשר לחבר לגשר בין השיחים, מלבד הלגיטימציה לפתיחות בינתחומית, הוא ההקשר התרבותי-החברתי של היישוב ההגמוני. זה היה בית-יוצר להווייה טוטלית משושטת-גבולות שבה נתפס בינוי האומה כמציאות-על שממנה נגזר כל השאר

ושעל-פיה יישק דבר. כך הייתה השירה לא "מגויסת", אלא מכוננת, ועל-אף זרעי החתרנות שהיו טמונים בה, ואשר חבר עומד עליהם בהרחבה, רוב סימניה וסמניה חברו לסמיוטיקה הלאומית של "ספרא וסייפא".

הספר מתבונן על שירת שנות הארבעים של המאה העשרים משלהיך ודרך פריזמה מפרקת של שלושים שנות כיבוש, של התפצלות רבת-תרבותית ורב-מגדרית ושל חלום ושברו. חבר מכריז על בניית גנאָלוגיה פוקיאנית המבקשת להציע היסטוריוגרפיה חלופית לזו המקובלת בחקר תולדות השירה העברית. הזיקה בין לאומיות לאלומות – זיקה הנוצרת מעבר למשחק חילופי האותיות בין שתי התיבות – מניחה הסרת הקסם הרומנטי-המיסטי מן הלאומיות ומעמידה אותה כזירה שהינה מניה וביה גיא הריגה. הקיטוב שעמדה זו מחוללת בין סימבוליזם פואטי הגובל במטפיזיקה לבין ה"פיזיקה" – שלא לומר הפיזיולוגיה – של המוות על גופותיו וארציותו הוא הפער שאינו ניתן כביכול לגישור בין המטפוריקה לבין הליטרליות הצרופה, בין הנסיקה אל המיתוס לבין הקרקוע של היצמדות לדבר כשלעצמו. אמרנו "כביכול" משום שטענתו של חבר, ולכך הוא מקדיש את עיקר מסתו, היא שהליטרלי בשירה חוזר בו ונשאב שוב אל כור-מחצבתו – המיתוס. התנועה לסגירתו של מעגל תרבותי זה הינה אף ההסבר לאבולוציה הספירלית של התנועה הלאומית היהודית, הכורכת פולחן גיבורים, קורבנות ותחייה בפיכתון של עמידה בפני מוות כפשוטו. זהו ניגוד המיטלטל בין "מגש הכסף" ו"הנה מוטלות גופותינו" לבין שירו של עמיחי: "גשם יורד על פני רעי, על פני רעי החיים המכסים ראשיהם בשמיכה ועל פני רעי המתים אשר אינם מכסים עוד". מתח שירי-תרבותי זה הינו ציר העלילה של סיפורו של חבר על תהפוכותיה של שירת המלחמה הארצישראלית.

גיבורו הראשי של חבר הוא נתן אלתרמן, שדמותו ושירתו במרחב הציבורי היישובי ולאחר-מכן הישראלי היו למוקד של שיח פרשני-פואטי, פענוח פוליטי ואורים ותומים תרבותיים. ה"אלתרמניה", כפי שהוצגה בתוכנית טלוויזיה משעשעת על ההתמכרות העכשווית למשורר ולשגינותיו, הייתה נחלתו של שדה התרבות המקומי בשנות הארבעים בעוצמת-יתר, וזאת בתקופה שבה משוררים היו "לאומיים", והלאומיות משוררת. עליכן, כאשר הסתמן מפנה דרמטי בקו התמטי של שירת אלתרמן, היה בכך כדי לעורר מבוכה פרשנית כמו גם הכחשה תרבותית. אלא שחבר רואה בשינוי כיוון זה, הגם שהיה זמני, מעין התגלות של אופציה כבושה, זרם חלופי לנאדרות הסימבוליסטית הלאומית, זרם שבא ונעלם, הציץ ונחבא, במהלכה של השירה העברית ומן הסתם בתרבות שאותה היא ייצגה ויצרה. מכאן שהשירה העברית הייתה כפולת-פנים, ובה-בעת שהעלתה על נס את סדר-היום הלאומי-האלמותי-האלים, היא איגפה אותו ואף יצאה נגדו; כל זאת, כאמור, על-מנת לשוב אליו וחזר חלילה.

חבר פותח את תיעודו והנמקתו של מהלך זה במאמר שפרסמה לאה גולדברג בהשומר הצעיר (1.9.1939) בשם "על אותו נושא עצמו", ובו, על-אף רוחות המלחמה שנשבו מאירופה, הגדירה את גבולות נאמנותה הפואטית לכתיבת שירה לירית הנותנת ייצוג לערכים אנושיים כלליים, ולא להירתמות למלחמה ולאלומות. הפולמוס שעורר המאמר הציב את אלתרמן ושלונסקי בעמדה הפוכה שהלכה והתחזקה עם הגיע הידיעות על מוראות האירועים מעבר לים. שיאה של שירת המלחמה באותה עת היה הפואמה "שמחת עניים" שפרסם אלתרמן בשנת 1941, שבמרכזה דמותו של המת-החי הנמצא משני עברי קו הקץ ומגלם בעצם הווייתו הן את האוניוורסלי, כגון ערכי הרעות והסולידריות, והן

את הרצון והצורך לנקום את נקמת "הבת־הרעיה" שגורלה נחרץ לכיליון. דמות המת־החי אינה רק בחזקת מתן פתח־חן־פה לקולו של הנרדף כנגד רודפיו ולזכותו ואף לחובתו לבקש את נפשם, אלא היא משמשת פתח תקווה לתקומה ולהתחדשות, שהרי אין המת־החי בבחינת מת גמור, ומכל מקום, מותו הפרטי נעדר חשיבות לעומת קיומו של הקולקטיב. כך גם האנושי־הכללי מוכפף לקיבוצי־הייחודי, והנאמנות ההדדית עד מוות שבין המת־החי ל"בת־הרעיה" מנוסחת בשפה אוניוורסלית שמשמעותה לאומית.

השירה, לדעת אלתרמן, אינה רק מייצגת מציאות, אלא גם מחוללת אותה, ואכן "שמחת עניים" נהייתה לטקסט קנוני פדגוגי שעיצב את תודעתם והעלה את מחאתם של דורות של יוצרי שירה, פרשני שירה ולומדי שירה. בכך נהפך אלתרמן למוביל הפואטיקה הלאומית, ועל־כן רבו ההפתעה והמבוכה כאשר בעיצומה של המלחמה ולאחר שנודע גודל הוועה של ההשמדה פרסם אלתרמן, בשנת 1944, את הפואמה "שירי מכות מצרים", שבה הוא ממקם בנוא־אמון הקדומה את הנרדפים על לא עוול בכפם בדמותם של אב ובנו בכורו העתיד למות. הקורבנות ה"אמיתיים", קרי, היהודים־העבריים, נעדרים כליל מן התמונה השירית וכך מעניקים לחסרי הישע המיוסרים מעמד של נרדפים אוניוורסליים – מצרים, עמלקים, נוצרים, גרמנים – שמצבם הקיומי מבשר עיניים, סבל, הרס ואובדן. אין כאן סגידה לערכים נשגבים, אלא הכרה נואשת ומצמררת בתוצאותיה חסרות התוחלת של האלימות – חורבן, תבוסה והשמדה; כדברי המשורר: "כי צדיק בידנו השלח, אך תמיד בעברו שותת, הוא משאיר כמו טעם של מלח את דמעות החפים מחטא." החמלה – אם לא אמפתיה – אל המעונים שברה את כללי הכתיבה הלאומית של מחזוריות ה"נקם ושילם" שסופם גאולה, מוות ותחייה. המת־החי נאלם משום שלאחר המוות אין עוד חיים, לפחות בגלות, ואכן ההתבוננות על הרודף כעל נרדף אפשרית רק בגלות – במצב שבו לדמו של הילד היהודי אין אוסף, עת הוא נבחר להיות נשחט ואפילו אמו אינה מסוגלת לגונן עליו. הקיום היהודי הינו על־כן לאומי־טריטוריאלי; המוות הינו טוב וראוי כנפילת שאול המלך על חרבו ב"הנה תמו יום קרב וערבו" כי הוא מתרחש "עלי אדמתו". אם כן, הסטייה מן הלאומיות אינה מהווה כלל חריגה מצופן השיח הלאומי. נהפוך הוא, הזיהוי של האומה עם דמה ואדמתה מכונן מושג של לאומיות בנוסח אנדרסון ב"קהילות מדומיינות", שבו הזיכרון הקיבוצי נוצק ממיתוסים משותפים הפוסחים על הפרט ועל סבלו ויוצרים מקשה אחת של הקרבה ותקומה.

השניות בעיצוב השירי של המת והמוות משכה אחריה סליל כפול של פואטיקה פוליטית. מן הצד האחד, סליל המשוך מאלתרמן עצמו, שבמהלך המלחמה ואחריה המשיך להתנהל במסלול הלאומי עד לאומני – ייסוד תנועת "ארץ־ישראל השלמה" – לצד שירתו הלירית־האוניוורסלית, דרך דור של משוררים כגורי ואורלנד, שהקימו את המת מקברו והפכוהו לחי ש"במותו ציווה לנו את החיים", ועד אורי צבי גרינברג, שהוא דוגמה מובהקת למיתפיקציה השירית של הפיכת הדם לזעקה לאומנית משיחית שבמרכזה מופיע המשורר כמוכיח בשער וכנביא־זעם ("ספר הקטרוג והאמונה"); ומן הצד האחר, משורר כאמיר גלבוע, הכותב בסגנון אצ"גי אקספרסיוניסטי דווקא על חדלונה ומופרכותה של מטפורת המת־החי, שאינה יכולה למותו הארצי של הנופל. כך, בשירו "אחי חור מן השדה" אומר גלבוע: "היָדָד, אָחִי, הַגִּבּוֹר, / אֲשִׁיר בָּאֲנָה לְשִׁמְךָ! / וְאָחִי שׁוֹתֵק. / וְאָחִי שׁוֹתֵק. / וְדָמוֹ מִן הָאֲדָמָה זֶזֶק".

שדה־הקרב נהפך לוירת מאבק פואטית־פוליטית שבה הקול הגברי בנוסח עמיחי

וגלבוץ הוא קולו הביקורתי של האח ושל הלוחם-כאה. אך את הביקורת המוזקקת והמובהקת ביותר נגד שלטונו של המת-החי, חבר מוצא בקול הנשי. זהו קול הנשמע בתוקף מעמדן של נשים כאימהות שמגזען עם גוף הבן המת הינו בלתי-אמצעי ואינו מתווך על-ידי מיתוס ומטפורה. בשירתן של חיה ורד, אנדה עמיר-פינקרפלד ויוכבד בת-מרים, הגוף קרוץ מחומר אנטי-סמלי, מוחשי ונעדר עמימות שירית. כך כותבת בת-מרים בעקבות נפול בנה: "עד תשח לַעֲפָר, מַעֲרִירוֹת ודִמְקָה / כְּמַעֲזֵן בְּהֶרְרִי הַקָּרֶחַ / אֶל הַיָּם יִשְׁמַח לְשׁוֹף הָאֲדָמָה / אֵי צֶעֶדְךָ חוֹצָה אֶת הַדֶּרֶךְ." ואסתר ראב הופכת את הבן החלל ממיתוס קולקטיבי של מת-חי לעפר ואפר: "יָד גְּרוֹמָה שְׁלוּחָה - / כְּאוֹת תְּלוּיָה מַעַל: / וְעוֹרֵךְ אֶחָד דֵּק, אָדָם / כְּזִיקֵית נִפְעָמָה - / הָאֶפִיר פְּתָאֵם / וְזֶחַל אֵט לְחִבּוּנִים חֲמִים..." חבר מוצא אישוש למבצע שירי מגדרי זה בספרי הזיכרון לנופלים, שבהם קול האם מתייחס למגע עם גוף הבן המת בעוד האב מבקש למצוא נחמה בערכים לאומיים שלמענם נפל הבן. זיהוי הקול הנשי אינו מצביע על הבחנה מבדלת ברורה בין המגדרים משום שרגעי ההתפרקות ממיתוסים בשירת הנשים הינם קצרים וחולפים. המגע הנשי עם גוף הבן, מגע שחף ממטפורה, מומר בהתחברות מחודשת עם העולם המיתי הלאומי ועם סמלי המת-החי המכוננים אותו. מבט הנשים כמו גם קולן אינם עוברים הנשה גמורה (הנשה: מלשון נשים ונשייה) משום שכלוב-הברזל של השיח הלאומי-הגברי כולא אותן בתוכו בסופו של דבר דרך ערוץ המת-החי הפומבי שאליו הן מחויבות. אלא שעל-אף שעבוד זה מרצון ומדעת לאתוס הקולקטיבי, נותר בשירתן של נשים סוד המשמר הן את המעמד המיוחד של האישה כאם והן את שותפות הגורל של נשים באשר הן. הלידה ומה שלפניה - המצב העוברי של הילוד המת - מרכיבים מהלך פואטי המחזיר את הילד ממחוזות המת-החי אל מחוזות הזיכרון האישי והפרטי של טרום-לידה. זהו מצב ייחודי לרו הקיום הנשי, ובאמצעותו אף נעקף העולם הגברי ודווקא דרך דרך-המלך שלו - ההתמסרות הלאומית.

עד כאן סקירה בהינף-קולמוס של חיבור שתרומתו להבנת השיח על לאומיות ותרבות עשויה להיות רבת-משקל. העיון בלאומיות מבקש לפרק ממדים של מקום, זיכרון, זמן ומרחבים סמליים כדי להגיע לדיוקן אנליטי של התופעה. הגֵּאָלוגיה שחבר מציג פורשת לפני הקורא הסוציולוג שורה של דילמות עקרוניות הכרוכות בעיסוק במושג. חלחולה של הלאומיות לכל מגזרי התרבות, ובעיקר לאלה הנתפסים כנחלת הספירה הפרטית, מעמיד את הלאומיות בצומת שבין האישי לציבורי כמו גם בין הייחודי-התרבותי לאוניוורסלי. הזמנים והמרחבים שבהם היא מתקיימת או מתבטלת מקבלים בשירה ערך של פואטיקה המיתוסף על הפוליטיקה, משום שאתוס הלאומיות עשוי ממארו סמלי-מיתי שהינו אבן הראשה של מנגנוני הכינון של מדינת-הלאום. ההזרה הספרותית שחבר מציע לחוקר הלאומיות מרחיבה ומעמיקה את הקשת התרבותית המשמשת תשתית לסוגיות הכרוכות בפענוח מנגנונים אלה, כגון זיהוי תהליכי קנוניזציה של טקסטים "מקודשים" ושל המרחב הציבורי שהם מחוללים, מיפוי יחסי-הגומלין בין ייצור וייצוג תרבותיים, ובעיקר ניתוח של הדינמיקה שבין הזמנים - הארצי והמיתי - המניעים ומטלטלים את כותבי התרבות בין גרסות שונות, לעיתים מנוגדות, של ניסוחי מציאות. תוך כדי כך חבר מצליח להעלות ולפרש את מלכודו הלאומי של החופש הפואטי גם בין שורותיהם של שירים האמורים לבוא חשבון עם רוחו המצמיתה של הקולקטיב. היה ראוי עליכן אילו הסתפח הספר לרשימות הקריאה ולגופי-הידע המשרתים את העניין ההולך וגובר בתכונותיה המדומות של הקהילה המדומיינת. משעה שיצא לאור, אין חוקרי תרבות ישראלית יכולים

לראות עצמם פטורים מהכללת השירה והספרות בפרקטיקות הייצור והפירוק של מחוזות
הזיכרון הקיבוצי.

חיים חזן

אוניברסיטת תל-אביב